

0142/43
1956

Д.П. Қожамжарова

АЛШ
ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ
ОҚУЛЫҚ

Тараз - 2014

02.04.2014 г. № 01
К56

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ТАРАЗ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Д.П. Қожамжарова

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ

ОҚУЛЫҚ

970-185(н) 0

АҚПАРАТТЫҚ
БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ
СЕКТОРЫ

УДК 94(574) (075.8)

ББК 63.3(5 Каз)я 73

Қ 56

Шкір жазғандар:

Қойгелдиев М.Қ. – тарих ғылымдарының докторы, профессор;

Байтілен С.А. – тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Қ 56 Қожамжарова Д.П. Алаш қозғалысының тарихы: Оқулық. – Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, 2014. – 332 бет.

ISBN 978-601-7452-14-8

Бұл оқулық қазақ халқының азаттық үшін күрескен оның тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін қалыптастыруда зор роль атқарған Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметтері туралы жазылған.

Бұл оқулық студенттер мен магистранттарға және оқытушыларға арналған.

УДК 94(574) (075.8)

ББК 63.3(5 Каз)я 73

Баспаға Тараз мемлекеттік педагогикалық институттың
әдістемелік кеңесінің шешімімен бекітілген.

(№9 -хағтама) 28.01.2014 ж.

ISBN 978-601-7452-14-8

© Қожамжарова Д.П.

© Тараз, 2014

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ халқының ұлт-азаттық күрес тарихында жеке тұлғалар мен қоғам қайраткерлердің орны мен ролі ерекше. Өкінішке орай, осы қайраткерлердің ұлттың азаттығы жолындағы күресі мен еңбегін кешегі кеңестік империя тұсында барынша бұрмаланып, ел жадынан ұмыттыруға тырысты. Дегенмен тәуелсіздік алған жылдардан бастап ХХ-ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанның қоғамдық-саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінде елеулі рөл атқарған Алаш қозғалысы, «Алаш» партиясы және Алашорда үкіметі тарихын зерттеуді жан-жақты, әрі терең ғылыми тұрғыда жалғастыру міндеті Отандық тарихшыларының еңісіне тиіп, өз заманында халқымыз қастерлі де қадірлі ұғымға айналған Алаш немесе Алашорда қозғалысының іс-әрекеті сол шақтағы бүкіл қазақ қоғамының шыңына шыққан тарихи құбылыс ретінде танылып, бүгінгі күні дербес тарихи мәселе тұрғысында қарастыруда.

Яғни, аты аңызға айналған сол тарихи тұлғаларға бүгіндері ұлттық мүдде тұрғысынан лайықты баға беріп, олардың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметтеріне ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, тарихымыздың ақсаңдақ беттерін аша түсудеміз. Алаш қозғалысы ақиқатын білуге деген еліміздегі жаппай құлшыныс, бұл қозғалыстың алдына қойған мақсатының өміршеңдігінен және бүгінгі күннің тәуелсіздік идеяларымен үндесіп жатуынан туған еді. Сондықтан қазіргі таңда Алаш қайраткерлеріне және олардың еңбегіне объективті баға беру ұлттық тарихымыз үшін ғана емес, егемен Қазақстанның жас ұрпағын рухани және саяси тұрғыдан тәрбиелеу үшін де керек. Бұл бағытта бірқатар елеулі істер тындырылғаны да белгілі. Алашордаға қатысты тарихи шындық тұрғысындағы тұжырымды ойлар А.Байтұрсыновтың атақты «Революция және қазақтар» деген мақаласында айтылды. Бұл мақала Алашорданың нағыз халықтық сипатын көрсете отырып, болашақта құрылар Кеңестік Қазақ мемлекетінде де ұлттың өзін-өзі басқаруы мәселесі және Орталықтағы биліктің өз кезегінде аймақтағы билікпен санауы қажеттілігін көрсеткен. Бұдан кейін С.Сейфуллин «Қазақ интеллигенциясы» деген мақаласында Алаш қозғалысының 1905 жылдан бергі тарихына шолу жасайды. Алаш қайраткерлерін контрреволюцияшыл, реакцияшыл деп айыптай келе, олардың қазақ қоғамын жандандыруға ізденістерін де жоққа шығармаған. Алашорда қозғалысы тарихы таптық және партиялық тұрғыдан «зерттеу» науқаны Ф.Голощекиннің Қазақстанның партия ұйымын басқаруға келген 1925 жылдан кейін үдей түсті. Осы кезден бастап Алашорда қозғалысы жетекшілері мен қарапайым мүшелеріне қарсы саяси науқан басталып, идеологиялық тұрғыда күрес Қазақстан бойынша жаппай жүргізіле бастады. Партиялық тапсырыспен сол кездегі республикалық мемлекеттік баспаның директоры А.К.Бочагов 1927 жылы Алашорда туралы «Краткий исторический очерк национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг.» деген атпен кітапша шығарады. Бұл еңбек идеологиялық сұраныс тұрғысынан жазылғандықтан, Алашорданы қаралаудан аса алмай, Алашорда қызмегіне тарихи негізде объективті талдау жасалынбады. Алайда Ф.Голощекин басқарып

отырған Қазақстан партия ұйымы А.К.Бочаговтың еңбегіне қанағаттанбай, тағы да партиялық тапсырыспен Алашорданы қаралау мақсатында 1929 жылы Қызылордада Н.Мартыненкоға «Алашорда: сборник документов» құжаттар жинағын», 1935 жылы С.Брайнин мен Ш.Шафиrowға «Очерки по истории Алаш-Орды» деген атпен кітаптар шығартады. Алайда кейін бұл кітаптар Қазақ Өлкелік партия ұйымының ұйғаруымен пайдаланудан алынып тасталынды. Бұл еңбектерге тағылған айып: оларда Алашорда қозғалысының тарихын жан-жақты талқылау негіз болатын құжаттардың беріліп кетуі және оны авторлар Алаш идеологиясын насихаттау сипатында қосты делінді. Осыдан кейін 30-жылдары Қазақстанда үстемдік алған жаппай қуғын-сүргін саясатының шенгеліне Алаш қозғалысының қайраткерлері ілінгендіктен тікелей Алаш немесе Алашорда қозғалысына арналған зерттеулер жүргізуге 80-жылдардың соңына дейін мүмкіндік берілмеді.

Қазақстанда Алаштану мәселесін алғашқылар болып зерттеуді К.Нүрпейісов, М.Қойгелдиев, Д.Аманжолова және Т.Омарбековтер бастап, олардың еңбектері Алаштану мәселесін ғылыми тұрғыда жаңа негізде тереңдетіп зерттеуге жол ашты. Мәселен, зерттеуші К.Нүрпейісов Алаш қозғалысы, Алаш партиясы және Алашорда үкіметі тарихына арналған қомақты еңбегін 1995 жылы жарияласа, дәл осы жылы зерттеуші М.Қойгелдиевтің Алаш қозғалысы мен қазақ зиялылары қоғам-саяси өмірдегі қызметтері жөніндегі еңбегі жарық көрді. Зерттеуші К.Нүрпейісовтың еңбегінде алғаш рет дербес тарихи мәселе Алаш немесе Алашорда қозғалысы біртұтас саяси феномен ретінде ғылыми тұрғыда зерттелінді. Зерттеуші М.Қойгелдиев еңбегінің маңыздылығы, оның зерттеу аясында қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси өмірінің жарқын беттерін нақты ғылыми дәлелдермен көрсетілі. Д.Аманжолова еңбектерінің құндылығы сонда ол Ресей мұрағаттарындағы Алаш қозғалысына қатысты құжаттарды ғылыми айналысқа қосты, Алаш зиялыларының 1920-30 жылдарындағы қоғамдық-саяси қызметіне, олардың қуғын-сүргін кезеңіндегі қасіреті мен тағдыр-тәлкегінен құнды мәліметтер Т.Омарбеков еңбегінде жан-жақты талданады. Аталған авторлар Алаштану мәселесінің негізгі бағыттарын айқындап, зерттеу нысандарын жіктеп берді. Жоғарыда есімдері аталған зерттеушілер 90-жылдардағы Алаштану мәселесін жан-жақты қарастыруға зор серпіліс әкелді. Нәтижесінде бұл бағыттар бойынша Алаш қозғалысын әр қырынан зерттеуге арналған диссертациялық жұмыстарда қорғалды. Олардың ішінде Алаш пен Алашорда тарихының тарихнамасына арналған Р.Нұрмағамбетова мен Алашорда үкіметінің шығыс және бөлімін зерттеген Е.Сайлаубай мен Д.Сүлейменованың еңбектері Алаш қозғалысының қыры мен сыры таңым білуде өте маңызды. Сонымен бірге Алаш қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметіне, Ақпан және Қазан төңкерістері азамат соғысы жылда-рындағы Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің саяси, шаруа-шылық, мәдени іс-шараларының әр қырына арналған А.Махаева, С.Рүстемов, К.Лиясова, С.Иманбаева, Н.Шахметов, Б.Рысқалиева, Х.Тұрсын сияқты т.б. ғалымдардың ғылыми жұмыстары да мәселенің жан-жақты ашылуына мүмкіндік береді.

Алайда, Алаш қозғалысына қатысты зерттеушілердің осындай жетістіктеріне қарамастан Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтерін жан-жақты ғылыми тұрғыда зерттелген еңбектерін жүйеге келтіріп, оның негізгі тұжырымдарын талдауға алған қомақты оқулықтар жоқ десе де болады. Міне осы олжылықтардың орнын толтыруда автор елеулі еңбек жасап, Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметтерін қатысты құжаттық деректер мен тарихнамалық еңбектерді саралап, тұжырымдар мен қорытындылар негізінде осы оқулықты ұсынып отыр. Бұл оқулықта ғасырлар бойы кіріптарлық күйге түскен қазақтың ауыр халі мен жағдайын көріп, оны отарлық езгіден құтқару жолында көзі ашық оқуған қазақтың азаматтарының 1905 жылғы бірінші орыс буржуазиялық-демократиялық революциясының ықпалымен нақты әрекетке көшкенін және сол тұста тарих сахнасына қазақ зиялылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұхаметжан Тынышпаев, Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтер, Жақып Ақбаевтар көтерілгені баяндалған. Сондай-ақ еңбекте ұлт зиялыларының сол кезде қалыптасқан жағдайға байланысты I және II жалпықазақ съездерін өткізу мен Алашорда үкіметінің құрылу себептері 1917 жылғы екі революция аралығындағы Алаштың басқа партиялармен өзара қатынасы және олардың Қазақстан мен Сібірдегі антикөшестік күштермен байланысы, Алашорданың Кеңес өкіметімен келіссөз жүргізуі, Алашорда үкіметінің жетекшілері қабылдаған саяси шешімдері, атқарған қызметі, Алаш қозғалысына қатынасушылардың 1920 жылдан кейінгі қасіреті кешенді ғылыми-танымдық тұрғыдан және қолданбалы бағыты бойынша жазып отыр. Жалпы алғанда оқулық жекелеген тарауларға бөлінген бес бөлімнен тұрады: Бірінші бөлімде 1905-1907 жылдардағы орыс революциясының Алаш қозғалысына тигізген ықпалы қарастырылса, екінші бөлімде Патшалық реакция жылдарындағы Алаш қозғалысына арналады. Үшінші және төртінші бөлімдерде Ресейдегі қос төңкеріс және Азамат соғысы тұсындағы Алаш қозғалысы қамтылса, бесінші бөлімде Кеңестік билік кезіндегі Алаш қайраткерлерінің ағартушылық қызметі мен тағдыры кеңінен зерделенеді. Алаш қозғалысының тарихын оқыту барысында бұл оқулықты қолдану, студенттерге білімдерін игеруге және өзіндік жұмыстың тиімділігін арттыруға, Отандық және әлемдік тарих пен мәдениетке қызуығышылық пен құрметтеу сезімін дамыту, дағдыларын қалыптастыруға және теориялық білімдерін тәрбиеде жүзеге асыра алуына көмегін тигізеді деп ойлаймыз. Авторлық ұжым ұсыныстар мен ескертулерді ризашылықпен келесі мекен-жай бойынша қабылдайды: Тараз қаласы, Төле би көшесі, 62. Тараз мемлекеттік педагогикалық институты.

1-БӨЛІМ

1905-1907 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРЫС РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНА ТИГІЗГЕН ЫҚПАЛЫ

БІРІНШІ ТАРАУ

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ-XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

§1. Патша өкіметінің қазақ даласында жүргізген отаршылдық саясаты және ұлттық езгінің күшеюі

XIX ғасырдың II жартысында Ресей империясының өз қарамағына Оңтүстік Қазақстанды қосып алуы оның қазақ даласын толық жаулап алуының аяқталғанын көрсетті. Нәтижесінде патша өкіметі отаршылдық саяси мүдделерін басшылыққа ала отырып, қазақтардың тәуелсіздігін аяусыз жаныштап, өздерінің отаршылдық-әкімшілік жүйесін орнатуға кіріседі. Қазақ халқы империяның құқықтық, саяси және әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесіне күштеу жолымен тартылып, өлкедегі дәстүрлі қалыптасқан қатынастарынан және оның одан әрі ұлттық негізде қалыптасу мүмкіндігінен айрылды. Жаңа қатынастарды құқықтық рәсімдеуде патша өкіметі «метрополия-отар» немесе «орталық-шет аймақ» қағидасына негізделген билік институттары мен басқару жүйесін құру арқылы табыстарға жетті. Өзінің қазақ даласындағы иеліктерін басқаруды ұйымдастыруға патша өкіметі жаулап алудың бастанқы сатысында-ақ көңіл бөліп, 1867 жылы 11 шілде айында Ресей патшасы II Александр империя құрамында Түркістан генерал-губернаторлығын құру жөнінде жарлыққа қол қояды. Осымен бір мезгілде 1867 жылы 11 шілдеде – «Сырдария мен Жетісу облыстарын басқару туралы ереже», 1868 жылы қазанда – «Торғай, Орал, Ақмола, Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» бекітілді. Осы реформалардың барысында қазақ жерін әкімшілік басқару құрылымы түбірімен өзгертіліп үш генерал-губернаторлыққа бөлінді: 1. Орынбор генерал губернаторлығы (Орынбор, Торғай), 2. Батыс Сібір генерал губернаторлығы (Ақмола Семей облысы), 3. Түркістан генерал губернаторлығы (Жетісу, Сырдария облысы). Облыстар уездерге бөлінсе, ал өз кезегінде уездер болыстардан құралды. Болыстар ауылдар және шаңырақтардан тұрды. Реформаның ең басты және негізгі міндеті – қазақ даласын Ресейдің басқа бөліктерімен бірте-бірте қосып жіберу үшін Ресейге бағынышты халықтарды бір басқару жүйесінің құрамына біріктіру және патша үкіметінің қазақ даласының табиғат байлықтарын еркін пайдалану үшін орыс капиталына анағұрлым тиімді жағдай қалыптастыру әрекетінен туған еді. 1867-1868 реформа әскери сипатта болып, Қазақстанда күшті әскери-бюрократиялық аппарат құруды мақсат етті. Ол аппарат әр түрлі жеңілдіктерге: анағұрлым жоғары еңбекақы, екі есе төлем, қызметтен босаған кездегі жоғарғы

зейнетақыға қызығатын чиновниктерден құралды. Реформа арқылы патшалық қазақ тұрғындарының орталықтарын әдейі бөлшектеді, барлық басқару жүйесін бөлшектеу арқылы қазақ халқының мәдени дамуын тежеп, халықты қараңғылыққа ұстауды көздеді. Патша өкіметінің қазақ даласының басқаруы әскери және азаматтық билікті біріктіруге негізделді, сондай-ақ әкімшілік, сот, шаруашылық және басқа да функциялары бір ғана мекемеге шоғырландырылды. Реформа бойынша сот ісін басқару үш сатыға бөлінді: 1. Әскери сот комиссиялары, 2. Уездік сот, 3. Билер мен қазылар сотынан тұрды. Сот ісінде үшінші сатыдағы билер мен қазылардың қолында ауыл арасындағы барымта ұсақ-түйек қымыс, қалың мал, рулық әдет ғұрыптардың сақталуы т.б., мәселелер ғана қалдырылды. Сот мекемелері патша үкіметінің отаршылдық саясатын жүргізу құралы болды. Әскери губернатор бекіткен билер мен қазылар соты-отаршылдық сот жүйесінің төменгі буыны болды. 1867-1868 жылғы реформа екі жылға жоспарланғанымен жиырма жылға созылып патша үкіметінің отаршылдық езгісі күшейді. Салықтар көбейтіліп, қазақ шаруаларының әлеуметтік жағдайын қиындатып жіберді. Түгін салығы халықтан бірдей мөлшерде алынып, тіпті жергөзделер мен қамыс лашықтарға да салынған. 1867 жылғы «Уақытша Ереже» бойынша жаңа салық жүйесі енгізіліп, көшпенділер үшін бірыңғай әр үйден 2 сом 75 тиыннан жиналса, отырықшы халық жер салығын төлеп, оның мөлшері егінің 1/10 бөлігіне теңестірілді, сондай-ақ, саудадан салық (зекет), суару каналдарын, көпірлерді, жолдарды, базарларды ұстап тұру үшін салықтар алынды. Салықтың көп бөлігі қарапайым халықтың үлесіне тиіп, патша әкімшілігіне қызмет жасаған болыс басқарушылары мен салық жинаушылар салық төлеуден босатылды. Жалпы алғанда патша әкімшілігінің өлкеде жүргізген орыстандыру саясатының негізінде жергілікті халықтың тұрмысы мен өмірі бақылауға алынды. Генерал-губернатор өзінің қол астындағы халықты қалай билесе де ерікті болды. Ол жекелеген адамдарды саяси жағдайларға байланысты өлкеден бес жылға дейінгі мерзімге жер аударуға және оларды билікке қарсылық көрсеткен жағдайда әскери сотқа беруге құқық алып, халықтан жиналатын салық мөлшерін белгіледі, шетелдіктерге орыс бодандығын берді, сондай-ақ несие бөлу мәселесін де шешті, қазылар мен билердің өлім жазасын белгілеген үкімдерін қайта қарады. Бір сөзбен айтқанда, генерал-губернатор өлкеде заңды түрде ешқандай шектеу қойылмаған билік жүргізді және басқарды. Мәселен, генерал-губернатор К.П.Кауфман «Түркістанның қарапайым халықтарының көз алдында «қарты патшаға» айналды. Қазақ даласындағы билік генерал-губернатордан кейін облыстық әскери губернатордың қолына жинақталды, оған үш бөліктің бастықтары тікелей бағынып, өздерінің қарамағындағы қазақтарды басқарудағы полициялық және шаруашылық істері жөнінде есеп берді. Өз кезегінде оларға жергілікті жерлердегі әкімшілік басқармасы қарады. Уезд әкімшілігінің басшысына уезде орналасқан әскерлер де бағынды. Уезд бастықтарын қызметке облыс әскери губернаторларының ұсынысы бойынша генерал-губернатор тағайындап, орындарынан алды. Уезд бастығы исправник, полиция, земство бастығы, қала басшысы, жер қатынастарының торағасы

қызметін қоса атқарды. Уезд әкімшілігі жергілікті жердегі барлық жұмысты жоспарлап, үйлестіріп отырды. Жүйенің бұл сағысына қазына жинау жөніндегі істерді ұйымдастыру, салық салу, тәртіпті қадағалау, су мен жер туралы дауларды шешу, болыстар мен ауыл әкімшіліктерінің қызметіне бақылау жасау жөніндегі күнделікті жұмыстарды жүзеге асырды. Уездердің күнделікті өміріндегі әкімшілік құрылыста маңызды рөлді уездік шенеуніктер атқарды. Өз әрекеттерімен уезд бастықтарына олардың көмекшілері мен учаскелік приставтар ұқсас еді. Ал, ұқсас емес жерлері қызмет барысында тез сәйкестікке келтірілетін. Учаскелік басқармалар отарлау билігінің негізін құрап, күнделікті «қара» жұмысты атқарып, өздері мен бастықтарына «нан» тауып беретін. Өз учаскелерінде биліктің жалғыз орындаушылары бола отырып, приставтар алым-салықтың түсуіне, жергілікті халық үшін тыйым салулар жүйесінің орындалуына бақылау жасап, анықтау жүргізді және соттады. Барлық заңсыз әрекеттердің көпшілігі солардың тікелей қағысуымен жүзеге асырылатын және кенсе мен облыстық басқармалар паракорлық, қазына ұрлаушылық, өз лауазымын жеке бас пайдасына асыра пайдаланушылық дамыған отарлық бюрократиялық аппарат болды. Сонымен қатар, әрбір уездегі көшпенді халық болыстарға, ал отырықшылар ауылдарға бөлінді. Әкімшілік және полиция билігі болыс басшылары мен ауыл старшиндарының қолында болып, олар үш жылға сайланды және лауазымға әскери губернатор бекітті. Сұлтандар мен рубасылардың билігін жою үшін болыстар мен ауылдар рулық ерекшелігіне емес, аумақтық ерекшелігіне байланысты құрылды. Ауылдар 200 шаңырақтан аспайтын болса, болыстарға – 1 мыңнан 2 мыңға дейін үй кірді. Облыстағы басқарудың төменгі буыны көппелі қазақтарды басқаратын аға және кіші билер мен отырықшы тұрғындарды басқаратын ақсақалдардан тұрды. Олар өз жерлерінде тәртіпті қадағалап, салықтың уақытында жиналуын қамтамасыз етті. Патшалық Ресей реформалар арқылы қазақ елінің тәуелсіздігін жойып, ішкі губернияларындағы шаруаларды қазақ жеріне қоныс аударуды мақсат етті. Орыс украин шаруаларын қазақ жеріне қоныс аудару XIX ғ. 60 ж. басталып, 70-80ж. жаппайқоныстандыру жүзеге асырылды. 1868жылы Жетісу губернаторы Г.А.Колпаковский бастамасымен Жетісуға шаруалардың қоныс аударуы туралы «Уақытша ереже» әзірленді. «Уақытша ереже» бойынша орыс қоныс аударушыларына (ерлерге) 30 десятина жер беру, 15 жылға алым-салық және түрлі міндеткерліктерден босату, 100 сом мөлшерінде көмек беру және басқа жеңілдіктер анықталып, көрсетілді. Қоныс аударған шаруалар жағдайына қатысты оларға жасалатын жеңілдіктер туралы жаңа ережелер XIX ғасырдың – 80 жылдарынан дайындалды. Оларға да жана келіп қоныс тебушілер үшін берілетін жеңілдіктер сақталды, тек жер мөлшері аздап төмендеді. 1886 жылғы дайындалған: «Түркістан генерал-губернаторын басқару туралы Ереже» бойынша 10 десятина (ерлерге) жер беру қоныс аударушыларды алым-салық және міндеткерліктен 5 жылға дейін босату, кейінгі жылдары алымды тек жартылай төлеу жеңілдіктері сақталды. Патшалық үкіметтің жедел қарқынды жүргізген қоныс аудару саясаты нәтижесінде келімсек орыс, украин шаруаларына ең шұрайлы жайылымдық, егістік, су көздеріне бай, орманды

жерлер берілді. Тұрғылықты қазақтар боса, сусыз, малға тиімсіз аймақтарға зорлықпен, түрлі амал-айламен көшірілді. Қоныстандыру саясатының түпкі мақсаттары қазақ халқын егін егуге жарамды жерлерінен айыру, орыстандыру, шокындыру саясаттары жүйелі түрде жүргізу көзделді. 1891 жылы 25 наурыздағы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай облыстарын басқару туралы ереже» сол тұстағы Қазақстан аумағындағы жерді пайдалану және жер иелену туралы барлық заңдарды бір ізге түсіріп, басын біріктірді. Жер және ормандар мемлекеттік меншігі деп танылды (119-бап). Қоныс аударушылар Ресейдің Еуропалық бөлігінен ғана емес, сондай-ақ басқа облыстардан да келді. Өйткені, қазақ даласы ұлан-ғайыр кеңдігімен, кең-байтақ жерде егін шаруашылығына да мал шаруашылығына да жарамдылығымен қызықтырды. Мәселен, 1900 жылғы халық санағы бойынша тек Қазақстанның бес облысында (Ақмола, Орал, Торғай, Семей, Жетісу) ғана 3463598 адам болса, оның ішінде Еуропалық Ресейден келгендер 247 мыңдай адам, Сібірден - 42119, Орта Азиядан - 23530, Польшадан - 1191, Кавказдан - 1672, Финляндиядан - 72, басқа жерлерден 3557 адам келді. Сөйтіп 1900 жылы 5 облыс бойынша сырттан келушілер өлкенің барлық халқының 10,5 процентін қамтыды. Оларға 44 миллион гектар жер таратылды. Патша өкіметі Қазақстанның кең даласындағы кең байлықты өзінің шикізат қоймасына, елді өндіріс тауарларын сататын сауда аймағына айналдырды. Мал, жүн, теріні су тегінге сатып алып, өте қымбат бағаға өндіріс тауарларын сатып, қазақ халқын аяусыз қанады. Сонымен бірге отаршыл әкімшілік бұрыннан қалыптасқан қазақтың отырықшылық ұяларын бұзып, жергілікті тұрғындарды шөл және шөлейт аудандарға күшпен көшіру фактілері жиіленді. Бір ғана Жетісуда 30 мыңнан астам отырықшылық ошағы талқандалынды. Осындай зорлық-зомбылық барлық жерде орын алды. Патша өкіметінің отарлау саясатының салдарынан Қазақстанның ауылшаруашылығы дамудың орнына дағдарысқа ұшырады. Жерді тартып алу отырықшылық ошақтарын талқандау, жергілікті халықты шөл және шөлейт далаларға қуалау қазақтың егін шаруашылығын, өсіресе, мал шаруашылығына қолайсыз жағдайлар туғызды. Күйзеліске ұшыраған қазақ кедейлерінің едәуір бөлігі орыс кулақтарына, казактарға және аумақты шаруаларға жалданып жұмыс істеуге мәжбүр болды.

1904-1905 жылдардағы орыс-жапон соғысы және одан туындаған ішкі қайшылықтардың шиеленісуі Ресейді 1905 жылғы буржуазиялық революцияға алып келді, оған жерсіз, жағдайы төмен шаруалардың белсене араласуы патша өкіметін қалыптасқан жағдайдан шығудың жолдарын іздестіруге мәжбүрледі. Нәтижесінде, патша өкіметі орталық Ресейдегі шаруалардың қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескеріп, орыс шаруаларына қазақ даласындағы құнарлы, егінге ыңғайлы жерлерді үлестеру арқылы аграрлық реформа жүргізуге ұмтылады. Осылайша, патша өкіметі шаруаларды империяның шет аймақтарына қоныстандыра отырып, орталықтағы революциялық қозғалысты босендіруге тырысты. Осыған байланысты, патша өкіметі 1905 жылдың мамыр айында қоныс аудару саясатына жаңа түргідан қарауға мәжбүр болып, қоныс аударуды ішкі әлеуметтік қайшылықты «жұмсартатын» құрал ретінде көріп,

1895 жылы құрылған қоныс аудару басқармасын Егіншілік және мемлекеттік меншік бас басқармасы қарамағына береді. Бұл министрлік болса, қазақ даласына бірнеше экспедициялар ұйымдастырып, 1904-1905 жылдары қоныс аударушылар үшін Қазақстан аумағын бес ауданға – Торғай-Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу аудандарына бөледі де, сол жылы бұл облыстарда аудандық қоныстандыру мекемелері құрылады. Ал, аудандық қоныстандыру мекемелері уездік деңгейде кіші аудандық болып бөлініп, қазақ даласында қатал орталықтандырылған қоныстандыру мекемелерінің жүйесі қаланды. Бұл мекемелердің негізгі міндетіне жергілікті халықтың пайдалануындағы жердің «артығын» тауып, оны қоныс аударушыларға учаске ретінде бөліп беру және оларға мемлекет тарапына тиесілі түрлі көмектің уақытылы берілуін қадағалау, сондай-ақ жергілікті халық пен келімсектер арасында туындаған дауларды реттеп отыру кірді. Дегенмен, бұл мекемелердің алдында бір ғана мақсат жергілікті халықтың пайдалануындағы жердің «артығын» неғұрлым көбірек тауып, ол жерге ішкі Ресейден өз бетімен немесе рұқсат алып, жолдамамен келген орыс қоныс аударушыларын орналастырып, оларға қамқорлық жасау кірді. Өздеріне жүктелген міндетті жүзеге асыруға кіріскен патша әкімшілігі, кең көлемді қарқынмен қазақ жерін қоныс аударушыларға үлестіріп беруге көшеді. Мәселен, 1905 жылға дейін бір ғана Жетісу облысында 36 орыс шаруаларының селолары пайда болса, 1905-1910 жылдар аралығында оның саны 54-ке, ал 1910-1915 жылдары орыс шаруашылықтарының саны жүзден асып түседі. Жалпы алғанда патша өкіметінің аграрлық реформасына сәйкес, 1906-1910 жылдары ішкі Ресей губернияларынан Орал тауын асқан орыс шаруаларының саны 2516075 адамнан асқан. Қазақ халқынан «артық» деген желеумен тартылып алынған жерлер ең шұрайлы, егістікке ыңғайлы, суы мол аудандар еді. Патша өкіметінің қазақтың даласын отарлау саясаты орыс шаруаларын қоныстандырумен қатар бір мезгілде оны рухани отарлау, сондай-ақ басқару жүйесін империя мүддесіне қызмет еткізу сияқты саясатта қоса жүргізілді. Яғни, патша өкіметі толық жаулап алғаннан кейін, отар аймаққа айналған қазақ даласындағы жергілікті халықты өз ана тілінен, ғасырлар бойы ұстанған дінінен, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінен айырып, рухани жағынан құлдық санада, мәңгірттікте ұстау сияқты мақсаттарды көздеп, оны шоғындыру патша шенеуніктері мен шіркеу миссионерлерінің негізгі мақсатына айналды. Отаршыл биліктің орыстандыру саясатын жүргізген миссионерлер: «...орыстану ұғымы: орыс тілі, орыстық әдет-ғұрып, орыстық сот және де басқа орыстық құндылықтар, дін бірінші кезекте, бір сөзбен айтқанда орыс рухы» - деген. Сондай мақсаттардың бірі оңтүстік өңірді жаулап алған кезден бастап-ақ, жергілікті халықты өздерінің исламдық діни сенімдерінен ажыратып, христиан дініне енгізу бағытында тұрып, оны жүзеге асыруда патша әкімшілігі бірнеше айла-тәсілдерге де көшеді, мұсылман халықтарының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін зерттеуді қолға алады. Патша өкіметі бұл мәселені ең күрделі істердің қатарына жатқызып, әрқашан өздерінің тікелей бақылауында ұстаған. Алғашқы кезде қазақтар мен Орталық Азияның түрік халықтары қолданатын алфавитті

ауыстырудың қажеттілігін бірінші кезекке шығарған Н.И.Ильминский мен Н.П.Остроумов секілді миссионерлер: «Алфавит әрдайым дінмен бірге қабылданады. Мысалы, Батыс Еуропа латын алфавитын латын шіркеуі, орыстар кирилл алфавитін славян шіркеуі арқылы қабылдаса, татарлар, қазақтар мен басқа да түрік халықтары, мұсылман елдері сияқты араб тілін ислам діні арқылы қабылдады. Араб тілі түрік халықтарын мұсылмандыққа жақындастырған ең маңызды жағдай болып табылады. Сол себепті түрік халықтары жазуының күшін жойып, орнына кирилл алфавитін әкелсек, олар әрі христандықты қабылдайды, әрі мұсылмандықтан алыстайды», – деп өз пікірлерін білдіреді. Яғни, түркі-мұсылман халықтарының бірлігі мен достығына соққы беру мақсатын көздеген Н.И.Ильминский, мұсылман халқының қолданыстағы төте жазуын орыс жазуымен ауыстырып, түркі халықтарының түпкі мәдениетінен ажырату қажет деп білген. Оның негізгі ұстанымы мұсылман халқын ислам дінінен айырып, православие дініне көшіру болды. Қазақ даласында христиан дінін таратуды көздеген патша әкімшілігі алғашқы кезде уездерде құрылған әрбір село мен поселкеде приходтық орындарды кеңінен ашады. Приходтық орындар жаңадан шоқынған жергілікті ұлт өкілдеріне православиялық діни биімін тереңдететін орталық қызметтерін атқарып, он шақты оқушыға арналған шіркеулік мектептер жұмыс істейді. Алайда шіркеулік приходтық мектептердің саны арқанымен онда оқитын балалар саны аз еді. Дегенмен, патша әкімшілігінің бұл әрекеттері, яғни христиан миссионерлері жүргізген шоқындыру саясаты бірте-бірте өз «жемісін» бере бастағанын көрсетті. Алайда, шоқынған қазақтар негізінен әлеуметтік-экономикалық мұқтаждықтан, мәжбүрлікпен осындай әрекеттерге барған. 1914 жылы «Қазақ» газеті жарияланған «Жер жұмысына дін жұмысын қыстырмалау» атты мақалада: «Алтай һәм қазақ миссиясының сесбінде, ... христиан дінін оңай қабыл еткіштер – жарлылар» деп келтірілуі оған дәлел бола алады. Қ. Кемеңгерұлы да «Қазақ тарихы» атты еңбегінде шоқынған қазақтарға тоқтап кетеді: «Қазақты шоқындыру саясаты туды. Мұны орындау үшін ел арасына миссионерлер шыға бастады. Бұлардың ісі ұлттыққа зияндығы сезіле бастаған соң, қазақтар қарсы құрал қылып, исламға өте бейімделді. Дүниеге қызығып шоқынған орыс қалаларындағы қазақ жұмыскерлерден, ашаршылық жылдарда өлім халіне жеткендерден, рудан пана таба алмағандардан бірнәрсені шоқынғандар болды». Патша өкіметінің жергілікті халықты шоқындырмақ болған саясатына 1919 жылы құрылған «Ерік» партиясы төмендегідей баға береді: «Түркістанды жаулап алушы ұлт, ол – орыстар. Ал орыстардың отаршыл саясаты, Индияны отарлаған ағылшындардың саясатынан ерекшелігі мынада, отарлау саясатының басты ойы мен мақсаты өлкені толықтай әрі біржолата орыстандыру мен христиандандыру». Алайда, патша әкімшілігінің қазақ даласында жүргізген миссионерлік саясаты мен соның негізінде жергілікті халықты ислам дінінен ажыратып, оларды православ дініне өткізудегі жоспары жүзеге аспай қалды. Қазақ даласындағы патша әкімшілігінің миссионерлік саясатының табысты болмағанын Түркістандағы патша шенеуніктері де мойындайды. Оны 1916 жылы Түркістан генерал-

губернаторы Куропаткинның патша үкіметіне жіберген мәліметінен байқаймыз: «Өлкедегі жарты ғасыр уақыт ішінде «бұратаналарды» орыс императорының шынайы берілген құлдарына, орыс мемлекетінің нағыз азаматтарына айналдыра алған жоқпыз. Сонымен бірге, біртұтас мүдде, яғни олардың күш-қуатын орыс халқының еркі үшін пайдалана алмадық», - дей келе, мынадай қорытындыға келеді: « ... менің пікірім бойынша, бұның негізгі себебтері, Түркістан өлкесін басқару Ережесінің жаңа уақыт талабына сай келмеуі, басқару жүйесі мен басшылар қызметінің о бастан дұрыс ретке қойылмауы және жергілікті халықтың өмірі мен тұрмысын жаңаша қалыптастыру мақсатында жүргізілген іс-шаралардың қате ұйымдастырылуынан». Осылайша, патша әкімшілігінің өлкеде жүргізген миссионерлік саясаты, яғни жергілікті халықты ертеден ұстанып келе жатқан дәстүрлі ислам дінінен айыру жоспары орталық өкімет күткендей жоғары нәтижелерге жеткізген жоқ. Оған негізгі себеп қазақ халқының сыртқы жаулаушыларға деген ішкі қарсылығының пайда болуы, ал ол өз кезегінде әдет-ғұрып пен салт-дәстүрге негізделген мұсылмандық жүйеге сүйенген еді.

§2. XX ғасыр басындағы азаттық қозғалыстың алғышарттары

Патша өкіметінің XIX ғасырдың II жартысынан бастап қазақ даласында жүргізген отаршылық саясаты ұлттық езгіге түскен халқымыздың қарсылығына ұшырамай қоймады. Патша өкіметі халық наразылығын басуда бар күш-жігерін аямай жұмсап, наразылықтарды ауыздықтауда түрлі айла-әрекеттер қолдануға тырысып басты. Алайда отаршылардың қарулы көтерілістерді қаншалықты басып тастап отырғанымен халықтың еркіндікке деген ұмтылысын, азаттық жолындағы күресін тұншықтыра алмай, қайта керісінше қазақтардың отаршылдық езгіге деген наразылығын одан әрі өршіте түсіп, қазақ қоғамында отаршыларға мойынсынбау, елдік пен ерлікті, азаттықты насихаттау кең өріс алды. Бұл наразылықтың түрі М.Әуезов «қоныс пен өрістің жоқшысы болды» деп бағалаған, зар заман ақындары атанған Дулат Бабатайұлының (1802-1871), Шортанбай Қанайұлының (1818-1881), Мұрат Мәнкешұлының (1843-1906), Әбубәкір Кердері Шоқанұлының (1853-1903) есімдерімен ерекше байланысты болды. Тарих сахнасына XIX ғасырдың II жартысында көтерілген зар заман ақындары отаршылдық дәуірде ел мінезінің бұзылғанына, берске-бірліктен айрылғанына күйініп, жердің орысқа қарап, жайлаудың тарылғанына шағынумен, өткен заманды көксемумен ғана шектеліп қана қоймай, тарихи жеңіліске ұшыраған ұлттық көңіл-күйдің күйзелісті жағдайын терен де дәл ұғынуға меңзей отырып, саналы, азаттыққа бастайтын жаңа рухани серпіліске жол ашты. Яғни, олардың туындыларындағы философиялық дүниетаным мен ойлары қазақ халқының қоғамдық сана-сезімінің қалыптасуына, қоғамдық ойдың дамуына, кейінгі ұрпақты гуманистік, патриоттық, ұлжанды рухта тәрбиелеуге үлкен әсерін тигізіп, халықтың оянуына өзіндік ықпал жасады. Олар білекпен емес, біліммен күресті.

Сондықтан Алаш идеясын тудырған ұлт зиялылары да өзінің алдындағы казак халқына ойы азық, сөзі темірқазық болған данышпандардың ұлы кайнарынан сусындады. Әсіресе қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевты үлгі тұтқан Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов Абай мектебінің өкілдері Шәкәрім Құдайбердиев, Көкбай Жанатайұлы, Тұрағұл Абайұлы, Кәкітай Ысқақұлы сияқты сұңғылалардың айналасына топтасып, Абайдың рухани ұстазы болған «Зар заман» әдебиетінің көрнекті өкілі Дулат Бабатайұлының жырларына өнеге алды. Мұхтар Әуезов 1942 жылы жарық көрген «Абай жолы» романының алғашқы нұсқасында Дулатты Абайдың ұстазы ретінде суреттеп, кейін кейін амалсыз өзгертуге мәжбүр болғандығын «Менің кателерім» атты мақаласында атап көрсетті. Дулаттың уығтты толғаулары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев сынды ақындардың өлеңдеріне әсері аз болған жоқ. Әсіресе XX ғасырдың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев поэзиясына ықпалы ерекше болды. Дулат өлеңдеріндегі:

Мынау азған заманда,
Қарасы – аңқор, ханы – арам,
Батыры көксер басы аман,
Бәйбіше – тантық, бай – саран,
Бозбаласы – бошалан,
Қырсыға туды қыз балаң.
Нары – жалқау кертабан,
Құсы – күйшіл, ат – шабан,
Жыргалаң жоқ, жобалан.
Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам?! –

деген тұйыққа тірелген өлеңінің шешімі бір ғасырдан соң сұрқы соған ұқсас заманда күн кешкен Мағжан өлеңінде былайша шешімін табады:

Қазағым, арыстаным, қайратты ерім,
Тұрдың ба қару қылмай, құр амалсыз?
Түн басталды не болмақ алда күнің,
Бос жүрсең еш панасыз, үйсіз, тамсыз
Сандалдың: алдың – боран, артын – тұман,
Түк көрмей сәуле берер шырақ-шамсыз.
Білімсіз ит надандық жеңгені ме?
Буының қалтырайды болып әлсіз.

Дулат өлеңіндегі барар жер, басар тау жоқтай түнілу Мағжанда ұлттың бейғамдығы мен надандығына деген өкініш пен налысқа көшкен. Ол шығар жолдың даңғайыр даңғылы шамшырақтай жанған білім екендігін айтады. Екі ақынның да шығармашылығында қай заманның болсын өзекті мәселесіне айналған жер туралы ойлары да бір арнаға тоғысады. Мәселен, Дулаттың:

Айтпауа ауыз келе ме,
Аягөз кімнің жері еді?
«Жер сауырын – жайлауды

Ел сауыры» дер елі.
«Жер кімдікі» – дегенде,
Аға сұлтан, қазылар
Не деп жауап береді? –

деген терең толғанысы Мағжанда:

Жер кетті, жаның кетті, қам жемедің,
Құл болдың қара табан енді малсыз.
Ортаға қамап алып қырып жатыр
Қара жүрек «надандық» қолмен арсыз, –

деген сипатта беріледі. Шурайлы жерлердің жат қолына түсуін Дулат ел басқарған, сатқын, «Жатып ішер жалмауыз, борсық тұмсық қандауыз» қазақ ұлықтарынан көрсе, Мағжан оны жекелеген адамдардың ашкөздігінен емес, жалпы халықтың надандығының, бейғамдығының кесірі дейді. Бұл идея Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ» туындысы мен Ахмет Байтұрсынұовтың «Жиган терген» өлеңінде де көрініс тапты. Мысалы, Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұовтың «Жиган-терген» өлеңіндегі:

Қазағым елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып,
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзінді оянып.
Қанған жоқ па әлі ұйқын,
Ұйықтайтын бар не сиқын?! –

немесе, Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ, көтер басты» деп басталатын толғауларындағы барлық идеялардың түйінді шешімі қазақты оқытуға, рухтандыруға, өнер үйренуге жұмылдыру. Бұл азаматтар осы жолда елдің көзін ашу үшін өле-өлгенше қызмет етті.

Дулат Бабабайұлы шығармаларының Мағжан Жұмабаев поэзиясымен тоғысатын тағы бір тұсы «Күнбатыс» идеясы. Дулаттың:

Күнбатысқа көз салмай,
Күншығысты еске алмай,
Бізді алатын жау жоқ деп,
Бізден мықты дәу жоқ деп
Алды-арғынды байқамай,
Маған не бар дескенсің, –

деген өлеңі Мағжанда былайша жалғасын табады:

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Жалғыз жан жоқ қараңғыда лақпаған.
Білген емес иман деген не нәрсе,
«Қарын» деген сөзді ғана жаттаған, –

деп келетін шумақтардан Дулат толғауларындағы сияқты «Күнбатыстан» сактану емес, керісінше «Күншығысты» өркендеп келе жатқанын ескертіп, сес көрсетудің белгісін көреміз. Мағжандағы «Күншығыс» идеясы Алаш елінің,

түркі халықтарының символы деп түсінеміз. Ал Дулат керісінше «Күншығыс» деп іргеміздегі алып Қытай империясы мен Хиуа, Қоқан хандықтарының қазақ еліне жасаған қысымшылықтарын ескертін отыр. Дулаттың бұдан да басқа идеялары мен көркем тіркестері, образды ойлау жүйесі мен жазу машығы ХХ ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің ақыл-ойына, тұнық поэзиясына әсер еткендігі даусыз. Оның шығармалары тек қана Абай өлеңдеріне ғана әсер етіп қойған жоқ, сонымен қатар Абай поэзиясын жалғастырушы барлық қалам ұстаған ақындарға ықпал тигендігін атап айтуымыз керек. Дулат шығармаларындағы өз кезеңінен әлдеқайда биік тұрған көркемдік ерекшеліктер көзі ашық, көкірегі ояу кез-келген адамның түйсігіне әсер етпей қоймасы анық. Осылайша ХІХ ғасырдың соңына қарай отаршылдыққа қарсы наразылық қайтадан күшейе түседі. «1899 жылдан кейін қазақтар мен орыстар арасындағы этникалық жанжалдар даладағы өмірдің сипатты белгісіне айналды» деп Т.Рысқұлов өте дұрыс жазғандай қазақтардың қоныс аударушылармен қақтығыстары жиілене түскені соншалықты патша өкіметі Ақмола, Семей, Жетісу облыстарында әскери жағдайлар енгізіп тұрған. Алайда қазақ даласына патша өкіметінің тұрақтылық сақтау бағытындағы әрекеті нәтижелі бола қоймады. Әсіресе, 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінен кейін Түркістан өлкесінде отаршылдық саясатқа қарсы әрекеттер тоқтай қоймады. Өлкенің түрлі өңірлерінде, соның ішінде Сырдария облысы мен Жетісу облысында да отарлық саясатқа наразылық танытуға үндеушілер бой көрсетіп жатты. Мәселен, Верный уезінің Ш. Мустафин деген тұрғыны 1898 жылы қараша айында жергілікті халық арасында Әндіжан көтерілісін насихаттан, отарлық билікке қарсы шығуға үндеген. Бұл хабар билік орындарына жеткен бойда Ш. Мустафин тұтқынға алынып, оның үстінен қылмыстық іс қозғалды.

Жетісу облысында Ш. Мустафиннен кейін, 1899 жылы Жанғараш Медетбеков, Демеу Есіркепов және Әдлембай Игілікков деген азаматтар да халық арасында отарлық билікке қарсы насихат жұмысын жүргізген және олар халық мүддесін бірлесе қорғайтын ұйым құруға талпынған. Олар осы әрекеті үшін билік орындары тарапынан тұтқынға алынды. Тура осындай әрекетті Әулиеата уезінде А. Тұрдықұлов деген азамат жүргізген және ол өзінің бұл әрекеті барысында Самарқан қаласының Т. Даубаев деген азаматымен байланыста болған. Патша өкіметінің орыстандыру, шоқындыру бағытындағы саясатына қарсы шығуда қазақ халқы ислам дініне бейімделе түседі. Мәселен, қазақтар мешіт салу үшін жергілікті билік орындарынан рұқсат алу керектігіне қарамастан, жасырын түрде ешқандай рұқсатсыз мешіттер ашып отырған. Патша өкіметінің отаршылдық саясатына наразы болған молдалар, қазақтың сауатты, зиялы азаматтары ашық бас көтеру қауіпті болғандықтан жасырын түрде әлсін-әлсін бас қосып, құпия мәжілістер өткізіп, астыртын ұйымдарға топтасқан. Мәселен, 1903 жылдың басында Қызылжарда сегіз кісіден тұратын астыртын ұйым құрылып, оған қаланың бас молдасы Мұхамеджан Бекишев етсе, кейін осы ұйымға Мемлекеттік Дума депутаты болған мұғалім-молда Шәймерден Қосшығұлов, Петербург университетінің заң факультетінде оқыған Айдархан Тұрлыбаев кірген. Бұл ұйым мүшелері тек дінді қорғаумен

шектелмей, отаршылдардың елді тонап-талауына, халықты қанауына, оған жасаған зорлық-зомбылығына, жерді жүгенсіздікпен тартып алуына, қазақты орыстандыруына қарсылықтарын білдіріп, өздерінің тілек-талаптарын ұсынған. Сондай талаптардың төңірегінде ұйымның белсенді мүшесі Смағұл Балжанов сегіз үндеу-хат (прокламациялар) жазып, халыққа таратады. Аталмыш хаттарда патшалық биіктің отарлық езу саясаты, әсіресе, қазақтарды орыстандыру мен шоқындыру қатты сынанып әшкерленеді және ұйым мүшелері халықтың көзін ашып, жолданған хаттардың мазмұнын түсіндіру үшін өз үгітшілерін жібереді. Осы мақсатты жүзеге асыру жолында М.Бекишев пен М.Елубаев Ақмола уезіне барып, халық арасында көптеген бас қосулар мен жиындар өткізсе, Мұқаш Қадыров, Сексенбай Төленкин, Әбуталі Бакшин Көкшетау уезінде патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы үгіт жұмысын жүргізген. Алайда олардың іс-әрекетінен күдік алған полиция орындары сондарынан тыншыларын салып, үнемі бақылау орнатып, емін еркін насихат жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік бермеген. Дегенмен осындай тосқауылдарға қарамастан ұйым мүшелері үгіт хаттарын көбейтіп, жан-жаққа таратып, елдің беделді деген азаматтарына жіберген. Сондай хаттардың бірін Павлодар уезінің Қызылтау ауылының болысы Ақылбеков қарамағындағы қазақтарға оқып берген және оны халық арасында әулие деп саналған Абдулла хазірет Мамаевқа апарып берген. Осындай хаттарды 1903 жылдың ақпан айында Сәдуақас Шорманов, Кенжин, Абай Құнанбаев, Ғабдулла Исабеков, Жәңгір Құдаймендин сияқты сол кезеңдегі қазақтың ең беделді адамдары алған. Өкінішке орай, ұйым мүшелерін бақылауда ұстаған отарлық әкімшілік орындары халыққа жіберген хаттарының ізіне түсіп, оларды тартып алып отырған. Патша өкіметінің халық-ағарту саласындағы реакциялық саясатына, мұсылмандық мектептер мен медреселердің дамуына, олардың санының артуына тежеу салу халық арасында ашық қарсылықтар бой көрсетіп жағты. Оны мұсылмандық оқу орындарының басшыларының мектептер мен медреселерде император портретінің іліндіп тұруына наразылық танытуынан көруге болатын еді. Император портретінің мектептер мен медреселерді ілініп тұруын мұсылман халықтары өздерінің дініне қол сұғушылық ретінде бағаланды. Сондықтан кейін мектептер мен медреселерде император портреті ілінбеді. Алайда патша өкіметі мұндай наразылық танытушыларға қарсы қуғын-судалуды күшейте берді. Мәселен, губернатор Сухотин Көкшетау қаласындағы шіркеудің маңына өңірдегі қазақтар мен татарлардың молдаларын жинап алып, оларға «Осы күннен бастап шариғатпен емес, орыс заңымен өмір сүресіңдер», - деп айтқаннан кейін, оған бағынғысы келмеген Көкшетау молдалары Науан хазірет (Наурызбай Таласов) пен Ш.Қосшығұловты Сібірге жер аударған. Отаршылдық саясаттың ауыр тауқыметін тартқан Ресей империясындағы түрік тілдес мұсылман халықтарының, соның ішінде қазақ халқының оянуына ықпал еткен орасан зор күштің бірі ХІХ ғасырдың соңына қарай Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтары арасында еклін алған И.Гапринскийдің идеясы негізінде жәдиттік қозғалыс өріс алды. Бұл қозғалыстың негізін мұсылман халықтарын өркендетке тартып, оларға еуропалық білім мен алдыңғы қатардың озық

идеяларды таратуды көздеген И.Гаспринский қалады. Оның 1881 жылы Ресей мұсылмандарының арасында ұлт бостандығы туралы идеянының таралуына түркі болған «Русское мусульманство» атты саяси памфлеті жарық көрді. Бұл памфлетте патша үкіметінің орыстандыру саясаты, білім беру жүйесі бағыл сынға алынып, мұсылмандардың рухани өсуіне мүмкіндік беру талап етілді. XX ғасырдың Түркістан семинариясында оқитын қазақ жастарының қолынан аталмыш памфлеттің табылуы оның сол кезде Түркістан өлкесінің жергілікті халықтары арасында кеңінен таралғанын айғақтай түседі. Жәдидтік ағартушылық сол тарихи кезеңде халықты оятуға өзіндік игі ықпалын тигізді. Сөйтіп, олардың арасындағы отаршылдыққа деген наразылыққа серпін берді. Жәдидтік қозғалыстың мұндай астары ағартушылық реформаторлық сипатта болып, ол негізінен қоғамдық өмірде орын алған феодалдық тәртіпке және патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы бағытталды. Жәдидтердің сол тарихи кезеңдегі үгіт-насихат жұмыстарының табысты жүрген жері Еділ бойы мен Қырым татарларынан кейін Түркістан өлкесі болды. Жәдидтер өздерінің баспасөздері арқылы мұсылман халықтарының фабрика, заводтары және жетілген оқу орындары болып, олардың ерікті, әрі өркениетті болуын, басқа халықтармен қатар тұруын қалаймыз деп мәлімдеп жатты. Жәдидтік мектептердің қызметі өзбекстандық зерттеуші Х.Д.Садықовтың көрсетуінше, мынандай үш бағыттан тұрған; жана оқу әдісіндегі жәдидтік мектептер ашу арқылы ұлттық рух пен сана-сезімді көтеру; дарынды, жігерлі жастарды шетелдеге жіберіп оқыту; қайырымдылық қорларын құру және ұлттық басылымдарды шығару арқылы халықты мықты саяси партия құруға әзірлеу. Мұның өзі жәдидтердің түркі-мұсылман халықтарының мүддесін қорғайтын қоғамдық-саяси ұйым құруды көздегенін және осы бағытта жұмыстар атқарғанын білдірсе керек. Түркістан өлкесінде жәдидтік қозғалыстың екпін алуына жергілікті отарлық билік орындары үреймен қарады. Соған орай Түркістан генерал-губернаторы Ішкі істер министріне 1900 жылы желтоқсан айында мынандай мазмұндағы мәлімдеме жолдады: «Таза уақыттардан бері татар әдебиеттері арқылы 14 миллионнан астам мұсылмандардың өміріне ықпал ететіндей насихат жүргізілуде. Ол Гаспринскийдің жариялаған кітабынан бастау алады. 1898 жылғы Әндіжан көтерілісі бізге мұсылмандар арасындағы кез-келген қозғалысқа асқан сақтықпен қарауды үйреткен жоқ па еді. ... Енді мұндай жағдайға тосқауыл қоятынша шара қолдану қажет-ақ». Патша өкіметінің жергілікті әкімшілік орындарынан Ішкі істер министрлігіне қазақ ауылдарында және ірі елді мекендерде жәдидтік мектептер ашып, балаларын жана оқу әдісі бойынша оқытуды қолға алған татар мұғалімдері үстінен мынандай мазмұндағы шағымдар түсіп жатты: «Соңғы кезде қазандық және басқа да татарлар беле болды. Татар мұғалімдері өздерінің зиянды ықпалымен тыныш жатқан қазақтарды бұзатын болды. Олар орыс мәдениетінің патшаның қарсыластары». Сырдария облысында татарлардың жәдидтік мектептер ашуына облыстың әскери губернаторы 1899 жылы-ақ қарсылық білдірген болатын. Бұл жөнінде Түркістан генерал-губернаторына мынандай мазмұндағы мәлімдеме жолдаған болатын: «Бұрындары Қазаннан

келген татарлар көшпелілер арасында пайғамбардың өсігін насихаттайтын әрі оларға Мәскеуден алынған тауарларды сататын. Қазіргі кезде олар мұны қойып, көшпелілерді орыс билігіне қарсы үгіттеуге кіріскен секілді. Татарлар қырғыздардың өшпенділігін қоздыруда. Қырғыздардың пікірінде өзгерістер жүруде. Олар фәсатизмге бет бұрған сияқты. ... Татарлардың көшпелілер арасына келіп балаларды оқытуын қалайда тоқтату қажет». Яғни, ХХ ғасырдың басында Ресейдің басқа өңірлеріндегі секілді қазақ даласында жәдидтік мектептер ашылып бастады және алғашқы жәдидтік мектептер 1903 жылы Қазалы пен Перовскіде бой көтерсе, 1905 жылы Түркістанда олардың саны 35-ке жетті. Патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған жәдидтердің ағартушылық қызметіне мамандарды Уфа, Орынбор және Қазандағы медреселер дайындады. Онда оқитын басқа да мұсылман халықтарының балаларымен бірге қазақ жастарының да саны жыл өткен сайын арта түсті. Жәдидтік қозғалыстың екіпін алуынан қорыққан патша өкіметі қазақ жерінде мектептер ашқан татар мұғалімдері қазақ жастарын патша өкіметіне қарсы тәрбиелеп отыр деген желеумен елден қуа бастады. Дегенмен патша өкіметі жәдидтік бағыттағы мектептер ашқан адамдарды қуып таратуға бірден кірісе қоймады. Билік орындары мұндай әрекетке бару жергілікті халықтың наразылығын туғызып, халықты көтеріліске шығарып жібереме деп сескенді де. Оның үстіне патша өкіметі сол тұста шеткері аймақтарда тұрақтылықты сақтауды көздеп, осы бағытта жұмыс жүргізуге кіріскен еді.

Алайда, патша өкіметі ұлттық сана-сезімінің оянуын барынша тұмшалауға тырысып, жәдидтік қозғалысқа қарсы күресте өзінің барлық күшін жұмылдырғанымен одан елеулі нәтиже шығара алмайды. Оның көрінісін ХХ ғасыр басында қазақ даласында ашыла бастаған «Жамиғати мағариф» сияқты жәдидтік ұйымның қызметінен көре аламыз. Аталмыш ұйымның Оралда, Перовскіде, Верныйда және Семейде бөлімшелері ашылып, қазақ жастарына жәрдем ұйымдастырып, түрлі кітаптар шығарып, оны таратумен айналысқан. Осы тәріздес ұйымдар Ресейдің астанасы Петербургта ашылған. 1901 жылы ашылған «Шығыстану» және «Мұсылмандар» деп аталатын қоғамды Соғыс министрлігінде қызмет еткен Уәлиханов құрып, оған Петербургта оқын жүрген қазақ жастары мен онда қызмет етуші қазақтар мүшелігіне енген. Қоғамдардың жұмысына Петербургте әр түрлі себептермен елден келіп-кетіп жүрген қазақтар да араласқан. Петербургтегі бұл қоғамдар қайырымдылық жасау және мәдени шаралар өткізумен қатар саяси істерге де араласқан. Мәселен, «Мұсылмандар» қоғамы татар халқынан шыққан саяси қайраткер Әбдірашит Ибрагимовтың 1895 жылы Түркияда жүріп шығарған «Шолпан жұлдызы» атты кітабын қазақтардың арасында таратуға қатысады. Ресей империясындағы ұлттық-саяси мәселелерді көтерген бұл кітап патша тыңшыларының аңдығанына қарамастан қолдан-қолға өтіп, мұсылман халықтарының саяси белсенділігін арттыруға өз септігін тигізді. Кейін «Мұсылмандар» қоғамының араласуымен түрмеден босап шыққан Ә.Ибрагимов 1905 жылға дейін қазақ даласында саяси тақырыпта үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Ол Петропавл (Қызылжар) қаласында болған кезінде сол өңірдің беделді деген қазақ, татар өкілдерін

жинап, мәжіліс өткізеді. Осы жиылыста олардың талап-тілектерін тұжырымдаған ол Министрлер Кеңесінің төрағасы граф Виттеге өтініш хат жіберуін ұйымдастырады. Сонымен қатар, ол бірінші орыс революция тұсында «Автономия» атты кітапша шығарады. Ол өз кітабында отарлық езідегі халықтардың басты міндеті автономия алу мәселесі болу қажеттігін атап көрсетеді. Ә.Ибрагимовтың осы кітабының шығуына Ғалисқар Сырғланов пен Сәлімгерей Жантөрин секілді қазақтың қайраткерлері өзіндік көмектерін көрсетеді. Сонымен XIX ғасырдың II жартысынан бастап, анығырақ айтқанда патшалық биліктің әкімшілік реформаларынан кейінгі уақытта қазақ қоғамындағы азаттық қозғалыс жаңа мазмұндағы сипатта дамыды. Осы мезгілге дейін ол негізінен қарулы қарсылық түрінде көрінсе, ендігі кезекте ол дін қызметкерлері ұлт зиялылары бастаған рухани қарсылыққа ұласып, кейін жалпыресейлік мұсылмандық және түрікшілдік қозғалыстармен ұштасты. Патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсы Түркістан халықтарының наразылықтары XX ғасырдың бас кезінде одан ары өрістей түседі. 1904 жылы басталған орыс-жапон соғысы кезінде олардың отаршылыққа қарсылық көрсетуі жиілей түскен және олардың арасында «Азия – азияттықтар үшін» деген жапондықтардың ұраны да кең етек алған. Қалыптасқан осындай ахуал жағдайында Түркістан өлкесіндегі отарлық билік орындары жергілікті халықтың көңіл-күйіне жіті бақылау орнатуды күшейтіп, Жапониямен соғыстың барысы қазақтарға, қырғыздарға, өзбектерге және түрікмендерге қалайша ықпал етіп жатқаны жайлы мәліметтер жинауға кірісті. Мұны жүзеге асыруды әрбір уез бастықтары өзінің басты міндетінің бірі ретінде санады.

Татарстандық зерттеуші Р.Б. Гайнетдиновтың келтірген мәліметтеріне қарағанда, Жапония патшалық Ресеймен соғысқа кірісер алдында түркі-мұсылман халықтарының орыс үстемдігіне қарсы екенін ескерусіз қалдырмай, оны өз мүддесіне сай пайдалануға 1902 жылдан бастап кірісіп, бірқатар татар буржуазиясы өкілдерімен байланыс орнатып, солар арқылы ұлттық езідегі халықтар арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге тырысқан және мұсылмандардың іттипатына бөлену үшін Токио қаласында мұсылман мешітін тұрғызып, бұл шараны түрлі басылымдар арқылы кеңінен жарнамалаған. Орыс-жапон соғысы барысында патша үкіметі жапондық жансыздардың Түркістан өлкесіне еніп кетуінен қатан сақтанып, бұл жөнінде өлкелік әкімшілікке арнайы нұсқау жөнелтті. 1904 жылы қыркүйекте жіберілген бұл нұсқауда орыс әскерлерінің соғыс майданында тауып жатқан жеңілістері жайынан Жетісу өңіріндегі қазақтар мен қырғыздардың қалайша хабарлар болып жатқанын тексеру керектігі де аталып көрсетілді. Патша үкіметі Жетісудың жергілікті халқының орыс әскерлерінің майдандағы сәтсіздіктерін жылы қабылдауын өңірге Шығыс Түркістаннан енген жапондық жансыздардың әрекетімен байланыстырып, оларды іздестірумен әлекке түсті. Патшалық Ресейдің Құлжадағы консулдығы Шығыс Түркістанда жапондық жансыздар орналасуы ықтимал екенін ескеріп, Қытай жеріне Түркістан өлкесінен келген қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр халықтарының өкілдеріне бақылау орнатып, олардың соңынан өз тыңшыларын қояды. Сол тыңшылар арқылы алынған мәліметтерді

консулдық қызметкерлері тиесілі Ресей билік орындарына жөнелтін жатты. Осындай мәліметтердің бірінде консулдың Ферғана өңіріндегі Ош, Өндіжан және Қокан қалаларында орыс билігіне қарсы «бүлік» әзірленіп жатқанын, сондай-ақ бұл «бүлікке» өңірдің қырғыз, өзбек, қазақ тұрғындарын тегіс тарту жолында бір иманның жұмыс жүргізіп жатқанын анықтағаны айтылады.

Шығыс Түркістандағы консулдықтан келіп түскен мәліметке орай Әділет министрлігінің тапсырмасы бойынша Түркістан өлкесіндегі билік орны Ферғана өңіріне арнайы тексеру жұмысын жүргізу үшін Ташкент сот палатасының прокурорын жібереді. Ол өңірге келгеннен соң жергілікті халық арасында 1898 жылы Өндіжанда болған оқиға секілді «бүлік» ұйымдастырылып жатыр, мұндай «бүлік» Ресейдің Жапониямен соғысып жатқан кезінде сәтті болмақ деген қауесеттің кең тарағанына көз жеткізгенін және тыңшылар арқылы Өндіжан уезіндегі Базар-Қорған елді мекеніне таяу жерде орналасқан қырғыздардың мундуз руының өкілі Мәулен Сағынбаев деген адамның 8 мыңнан астам қырғыз бен қазақты көтеріліске бастап шығуы мүмкін деген мәлімет алғанын жеделхат арқылы Әділет министрлігіне хабарлайды.

Алайда отарлық билік орындары күткендей Түркістан өлкесіндегі қырғыздар мен қазақтар ашық көтеріліске шыға қоймады. Бірақ та олар өздерін ұлттық езгіге түсірген Ресейге Жапониямен соғыста қолдау көрсетуге қарсы екенін ашық танытты және отаршылдық саясатты өршіте түскен патша өкіметінің Жапониямен соғыста жеңіліс табуын жақтады. Мұны қырғыз қайраткері Б. Солтоноевтың орыс-жапон соғысы кезіндегі халықтың көңі-күйі жайлы былай деп жазғанынан да аңғаруға болады: «Орыс-жапон соғысы тұсында отаршылдардың жәбір-жапасына шыдай алмаған халық отарлаушылардың жеңілісін тілеп отырды. Кейбір кісілер жапондықтар құрметіне жаңа дүниеге келген сәбилеріне Жапония деген есім де берді». Жергілікті әкімшілік орындары орыс-жапон соғысы кезінде өздерін отаншыл рухта көрсетіп қалуға тырысалы, майданда жараланғандарға жәрдем ретінде жергілікті халықтан ақша жинады. «Орыстандыру саясатының тәжірибесіне қаныққан қазақтар, – деп жазды Ө. Бокейханов, – жақсының бәрі исламнан тыс болуы мүмкін емес деп ұғынып, жапондықтар мұсылман екен, олармен қазақтардың туыстық байланысы бар екен деген лақапқа сенді». Орыс-жапон соғысы барысында Түркістан өлкесінде «орыс қаруының күшіне» күмән келтірушілік ахуал орын алды. Мұны билік орындары: «Орыс-жапон соғысындағы сәтсіздік қырғыздардың алдында орыс билігі қадірінің төмендеуіне алып келді. Қырғыздар бұрын ойлағанымыздай орыстар соншалықты күшті емес екен деген пікірде», – деп мойындады. Осы мәліметтің өзі патшалық Ресейдің жапондықтармен соғыста жеңіліс табуы шет аймақтардағы отарлық жүйесінің беделіне өзіндік нұқсанын тигізгендігін көрсетеді және көрнекті татар қайраткері Г. Исхақидің «жапондықтардың тамаша жеңісі мен орыс қаруының моральдық, әрі күші жағынан жеңіліс табуынан Ресей түркілері ұлттық-саяси мәселені шеше алатын мүмкіндігін аңғарды» деген пікірін нақтылай түседі. Міне, осындай сәтте отаршылдыққа қарсы күреске 1905 жылы басталған орыс революциясы жаңа серпін берген-ді.

ЕКІНШІ ТАРАУ

1905 ЖЫЛҒЫ РЕСЕЙДЕГІ РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНА ТІГІЗГЕН ӘСЕРІ ЖӘНЕ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

§1. Наразылықты арыз-тілек (петиция) арқылы білдіру науқаны

Ғасыр басындағы қазақ интеллигенциясы сан жағынан көп болған жоқ. Оның себебі қазақ даласында бірлі-жарым орта білімді мұғалімдер даярлайтын курстар мен училищелер болмаса, арнайы оқу орындары ашылған емес. Түрлі мекемелерде, әкімшілік орындарда қызмет жасаған, қазақ мамандары негізінен Ресейлік оқу орындарында білім алды. Өйткені отаршыл әкімшілік ресейлік оқу орындарынан бірлі-жарым орынды қазақ жастарына да бөлуге мәжбүр болған. Мұндай шараға ол жыл өткен сайын өсе түскен басқару жүйесінің ұлттық кадрларға мұқтаж қанағаттандыру үшін барды. Осы мақсатта генерал-губернаторлықтар кеңсесі жанынан қазақ студенттеріне жылына 3-4 стипендия белгіленіп отырды. Міне, осы белгіленген қаржыға сүйеніп, қазақ жастары Мәскеу, Петербург, Қазан, Орынбор, Омбы, Варшава сияқты қалаларда түрлі мамандықтар бойынша білім алды. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында қазақ мамандарын даярлауда Қазан қаласы айтарлықтай үлкен орталыққа айналды. Мәселен, Қазан университетінде XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап 1916 жылға дейінгі аралықта 26 қазақ жастары оқыған. Олардың 16-сы заң, қалғандары дәрігерлік факультетінде білім алса, ал университетті 14 қазақ түлегі аяқтаған. Қазан университетін осы мезгілде аяқтаған жастардың арасында XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғамдық-саяси оқиғаларға белсене араласқан Ахмет Бірімжанов, Мұхамеджан Қарабасов, Әбубәкір Алдияров, Салық Аманжолов, Базарбай Мәметов, Иса Қашқынбаев, Шафқат Бекмұхамедов сияқты қайраткерлер болды. Қазандағы қазақ жастары білім алған жоғары оқу орындарының бірі Қазан малдәрігерлік институты. Мұнда 1877-1917 жылдар аралығында 13 қазақ студенттері оқып, олардың 11 аяқтап шыққан. Институттың түлегі Есенғұлов Түбек 1916 жылғы Жетісудағы оқиғалар кезінде өзінің белсенді қоғамдық қызметімен көзге түсті. Қазақ жастары жиі есігін ашқан оқу орындарының бірі Қазан мұғалімдер семинариясы еді. Мұнда Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 17 қазақ студент оқып, олардың 13-і дипломға ие болған. Семинарияны аяқтығандардың арасында С.Мендешев, М.Тұңғачин, Н.Залиев сияқты кейінгі уақытта қоғамдық белсенділігімен танылған адамдар бар еді. XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезінде Қазақ жастары білім алған ірі орталық, әрине, Петербург қаласы. Империяның саяси оқиғаларға толы астанасында бұл кезеңде, яғни 1889-1894 жылдары орман шаруашылығы институтында Ә.Бөкейханов, 1900-1905 жылдары темір жол транспорты институтында М.Тынышбаев білім алды. Қазақ жастары үшін, әсіресе нағыз үлкен білім шаңырағына айналған Петербург университеті еді. Ресей империясында ғана емес, бүкіл Еуропа

мәдениеті мен ғылымында өзіне лайық орны бар бұл оқу орнында өткен ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезінде (17 жылға дейін) 20 жуық қазақ студенті оқып, жоғары білім дипломын иемденді. Олардың қатарында Бақытжан Қаратаев, Бақыткерей Құлманов, Барлыбек Сыртанов, Жаһанша Сейдалиев, Ұлархан Тұрлыбаев, Жаһанша Досмұхамедов, Мұстафа Шоқайев, Жакып Ақбаев, Райымжан Мәрсекөв сияқты XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы саяси өміріне белсенді араласқан қайраткерлер болды. XX ғасырдың алғашқы он жылдығында Петербург медицина академиясын аяқтағандығы туралы. Дипломды Санжар Асфендияров, Сәдуақас Шәлімбаев, Халел Досмұхамедов және басқа бір топ қазақ иемденді. Сондай-ақ біраз қазақ жастары Ресейден тыс, шетелдік шығыс жоғары оқу орындарында да оқыған. Мәселен, бір ғана Стамбул университетінде 1917 жылға дейін Ә.Ғайсин, С.Шанов, Д.Көлбаев, М.Тұрғанбаев және Ә. Машаев сияқты қазақстандықтар білім алған. Сонымен Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде 120 жуық қазақ жоғары оқу орнын аяқтағандығы туралы дипломды иеленген. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының үлкен бөлігін гимназия мен прогимназиялардың, медициналық училищелер мен курстардың, мұғалімдер даярлайтын семинариялардың түлектері құрды. Интеллигенция тарихын зерттеуші маман профессор В. К.Григорьевтің есебі бойынша, бұл топтағы ұлттық интеллигенцияның саны 1000-нан асады екен. Бұл топтың қатарында Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулағов, Елдес Омаров, Мырзағазы Есболов, Телжан Шонанов, Сейдәзім Қадырбаев, Жұмағали Тілеулин, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Омар Қарашев, Сағындық Досжанов, Отыншы Әлжанов сияқты көптеген белгілі қайраткерлер қазақ тарихында өз іздерін қалдырған. Қазақ жастарының белгілі бір бөлігінің ірі саяси орталықтарда оқуы, сол тарихи кезеңдегі саяси оқиғаларды тікелей көзімен көріп, куә болуы, қоғамдық жаңғыру жолына қадам басқан орыс қоғамындағы демократиялық күштер мен ағымдардың ықпалын басынан кешіруі олардың қоғамдық көзқарасының кемелденуіне, саяси белсенділігінің артуына әсер етпей қоймады. Саяси өмірге енді ғана араласа бастаған қазақ жастарын бұл тарихи кезеңде ең алдымен ұлттық мәселе, оның шешілу жолдары толғантқаны даусыз. Саяси қызметке араласу тек ірі қалаларда оқитын студенттерге ғана тиесілі көрініс емес еді. Өмірде болып жатқан саяси оқиғаларға ден қою, түрлі үйірмелер жұмысына араласу Омбы, Семей, Орал сияқты жергілікті орталықтарда орта білім беретін оқу орындарында оқыл жүрген жастарға да тән әрекет болатын. Мәскеу университетіне түскенге дейін Семей гимназиясында білім алған Х. Ғаббасов өзінің гимназияда Бичевин деген кісі ұйымдастырған революциялық үйірмеге қатысқанын, гимназистерге 1905 жылғы оқиғалардың үлкен әсері болғандығын, оның ықпалымен алдымен Бекметов, соңынан Қозыбағаров басқарған қазақ жастарының да үйірмесі құрылып, оның жұмысына Омбыдан саяси қызметі үшін қуылған Жакып Ақбаевтың да араласқанын, үйірме мүшелері халық арасына «саяси әдебиеттер және қазақтарды отырған жерін өз еркімен бермеуге, елінің мүддесін қаптаған айырбастаған сатқын болыстармен» күресуге шақырған үндеу таратқандарын

жазады. Дегенмен ұлттық зиялыларының дербес саяси күш ретінде белсенді қоғамдық күреске араласуы 1905 жылдан басталады. Өйткені отаршылдық тауқыметін, ұлттық езгіні бастан кешіріп жатқан қазақ халқының пісіп жетілген наразылықтарының сыртқа шығуына, азаттық қозғалысының қарқын алуына 1905 жылы басталған орыс революциясы өзінің әсерін тигізбей қоймады. Петербургтегі 1905 жылғы «қанды жексенбі» оқиғасынан кейін бүкіл империя революцияның жалынына оранады. Бұл жалынның ұшқыны қазақ даласына да жетіп, патша өкіметінің 9 қаңтардағы халықтың бейбіт шеруін жауыздықпен атуы кешірілмес күнә ретінде айыпталды. Бүкіл империяда қалыптасқан бұл жағдай патша мен оның үкіметін абыржытқаны соншалықты, орыс патшасы II Николай басталған революцияны әлсірету мақсатында 18 ақпанда «халықтан сайланған» адамдарды заңдық жобаларды дайындауға және талқылауға қатыстыру туралы рескрипке қол қояды. Ресейдегі либералды тонпар бұл рескрипті «аржағынан жарқын болашақтың көкжиегі көрініп тұр» деп мәлімдеп, оны зор қуанышпен қарсы алады. Осы құжатпен қатар сол күні жеке адамдар мен ұжымдарды мемлекет қызметі мен халықтың әл-ауқатын жетілдіре түсуге байланысты өз ұсыныстарын орталық билікке жеткізуге үндейтін құжаттар да өмірге келеді. Мұның артынша 17 сәуірде дін еркіндігі жөнінде патшаның жарлығы шығады. Аталмыш құжаттар халықтың көңіл-күйін көтеріп, олардың саяси өмірге құлшына араласуына жол ашады. Осылайша Ресей империясында 1905 жылы қалыптасқан саяси ахуал ұлттық езгіні бастан кешіріп жатқан халықтардың азаттық қозғалысының жаңа сатыға көтерілу кезеңін бастап берді. Бұл жайлы Ә.Бөкейханов «Қазақтар» атты мақаласында былай деп жазған еді: «Халық сеніміне ие болған адамдарды жинауға және халық мұқтаждығын білдіретін петицияларды беруге рұқсат еткен 18 ақпан рескриптің дала үлкен құлшыныспен қарсы алды. Бүкіл дала саясат аясына тартылып, азаттық күшін қозғалыс тасқынының аясына енгізді. Қазақ халқының мұқтаждықтары жөнінде хат арқылы пікір алмасу басталып кетті. 17 сәуірдегі дін сыйластығына қатысты қаулы көңіл-күйді одан бетер көтере түсті». Қазақтар арасында 18 ақпандағы патша рескриптінен кейін үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу кең етек алғанын жергілікті патшалық әкімшілік жіті қалалаған. Олардың жоғары жаққа тапсырған мәлімдемелерінің мазмұнына қарағанда қазақтар арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізушілердің қатарында көршілес уездер мен облыстардан ғана емес, шалғайдағы өңірлерден де келген. 1905 жылдың көктемінен бастап қазақ даласының барлық аймақтарында қазақтардың үлкенді-кішілі жиналыстары өткізіліп, отарлық билік орындарына петициялар тапсыруға әзірлік жұмыстары жүргізілген. Мәселен, 1905 жылы 4 сәуірде Ақмола уезінің басқармасына 7 адам – Қорғалжын болыстығынан Жарылқасын Сатыбалдин, Нұра болыстығынан Оспан Белгібаев пен Ысқақ Доғалақов, Спасск болыстығынан Тұрысбек Тайшықов, Саран болыстығынан Жантай Тоқшылықов, Еремен болыстығынан Керенбай Тайжанов, Қоржынкөл болыстығынан Құрмет Өтебаев келіп орталық билікке тапсыратын петиция мәтінін жазып, талқылау үшін уездегі қадірменді қазақтардың жиналысын өткізуге рұқсат сұрайды. Алайда жергілікті патша әкімшіліктері қазақтардың